

Smurto prieš translyčius asmenis problema įkalinimo įstaigose

Daiva Petrėnaitė

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakultetas
Faculty of Communication at Vilnius University
daiva.petrenaite@kf.vu.lt
<https://orcid.org/0009-0009-9587-3704>
<https://ror.org/03nadee84>

Santrauka. Šiame straipsnyje apžvelgiama smurto prieš translyčius asmenis problema įkalinimo įstaigose, pasitelkiant įvairių šalių teisinio reguliavimo patirtį ir mokslinius tyrimus. Apžvalga atskleidžia, kad translyčiai dėl sisteminės diskriminacijos turi didesnę riziką ne tik nusikalsti, bet ir patekę į įkalinimo įstaigas susiduria su didesniu smurto išpuolių pavojumi. Paviieniai tarptautiniai teisiniai dokumentai, skirti translyčių teisėms užtikrinti įkalinimo įstaigose, nėra efektyvūs ir daugiau bendra tvarka reguliuoja kalinių teises, tačiau galima įžvelgti ir teigiamų kai kurių užsienio valstybių teisinio reguliavimo pavyzdžių, kurie gina translyčių teises įkalinimo įstaigose. Apžvalga rodo, kad siekiant užkirsti kelią smurtavimo atvejams valstybių vykdomoje translyčių kalinių teisių politikoje būtini teisiniai pokyčiai.

Raktiniai žodžiai: smurtas, translytis, įkalinimo įstaiga, seksualinis smurtas, translyčių teisės.

The Issue of Violence against Transgender People in Prisons

Abstract. This article analyses the issue of violence against transgender individuals in prisons, focusing on legislative regulation in various countries. According to the study, transgender people are more likely to commit crimes as a result of systemic discrimination, but they are also more likely to face violent attacks once inside prison. It could be argued that international legal instruments aimed at ensuring transgender rights in prisons are not effective, and they regulate the rights of prisoners in a more general manner. Positive examples of legal regulation regarding the protection of transgender rights in various countries can also be viewed as best practices. This study suggests that legal reforms are required in transgender inmate rights policies to prevent incidents of violence.

Keywords: violence, transgender, prison, sexual violence, transgender rights.

Received: 08/12/2023. **Accepted:** 20/06/2024.

Copyright © 2023 Daiva Petrėnaitė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Translyčiai¹ asmenys yra ta grupė pažeidžiamų asmenų, kurie dažniau susiduria su sisteminėmis diskriminacija, pasireiškiančia įvairiomis formomis: visuomenės ir atskirų narių elgesio modeliais – neapykantos kalba, homofobiniais išpuoliais, seksualiniu išnaudojimu ir prievarta; valdžios institucijų politika – translyčių teisių ignoravimu, teisinių garantijų nebuvimu, politinių sprendimų nepriėmimu ir pan. Translyčiai smurto aukomis tampa keturis kartus dažniau nei kiti asmenys (Buchholz 2022). Kita vertus, jie ir patys linkę nusikalsti, dažnai įsitraukia į prostituciją, prekybą narkotikais, užsiima vagystėmis (Zavidow 2016) ir pan., todėl yra siunčiami į įkalinimo įstaigas atlikti bausmę.

Smurtas įkalinimo įstaigose yra viena iš opiausių problemų ne tik Lietuvoje, bet ir visame pasaulyje (Modvig 2014). Dažniausiai seksualinio smurto aukomis įkalinimo įstaigose tampa translytės moterys (Phillips et al. 2020; Szuminski 2020), kurios dažniausiai kalinamos vyrų kalėjimuose pagal jų asmens dokumentuose nurodytą fizinę, o ne socialinę lytį. Ataskaitoje apie seksualinę prievartą JAV Kalifornijos kalėjimuose nustatyta, kad translyčių moterų seksualinės prievartos lygis yra 13 kartų didesnis nei vyrų tuose pačiuose kalėjimuose (Jenness et al. 2019). Siekiant apsaugoti šias moteris nuo smurto, jos yra laikomos ir atskirose vonios kambario dydžio kamerose, taip apribojant jų galimybes bendrauti. Tokie atvejai gali pasibaigti ne tik psichinės sveikatos problemomis, bet ir savižudybėmis (Bryant 2022). Neretai fiksuojami ir kalėjimų administracijos smurto išpuoliai prieš translytes įkalintąsias (Brömdal et al. 2019). Kita vertus, translytės moterys, pakeitusios vyriškąją lytį į moteriškąją, taip pat linkusios smurtauti, jei perkeliamos į moterų kalėjimus (Brooks 2023). Skirtingų valstybių teisinė politika nėra vienoda translyčių kalinių įkalinimo pagal lytį atžvilgiu, t. y. gali būti įkalinama pagal lytį, kuri užfiksuota asmens dokumentuose, arba kaip asmuo pats save identifikuoja. Todėl įstatymų leidėjai, mokslininkai ir žmogaus teisių gynėjai diskutuoja, kaip užtikrinti šių asmenų teises įkalinimo įstaigose, kaip sumažinti smurto atvejų juse prieš translyčius kalinius?

Lietuvos įkalinimo įstaigose esančių translyčių asmenų situacija nėra žinoma². Pasirodo tik pavienių straipsnių šia tematika, pavyzdžiui, žurnalistės G. Lapinskaitės (2021) tekstas apie translyčių patirtis įkalinimo įstaigose JAV. Paprastai populiariojoje Lietuvos žiniasklaidoje aprašomos tik kitų valstybių translyčių teisių problemų sprendimo aktualijos bei patirtys. Atrodytų, kad ši problema Lietuvoje neegzistuoja, o gal tiesiog nepatogu apie ją kalbėti, nes paprastai pateikus informaciją apie translyčių teisių problemas, sulaukiama priešišku homofobinių komentarų, bijomasi visuomenės pasmerkimo ir pan. Lygių galimybių kontrolieriaus

¹ Translytiškumas – tai bendras terminas, apibūdinantis asmenis, kurių lytinė tapatybė ar lyties išraiška (vyriškoji, moteriškoji, kita) skiriasi nuo jų lyties (vyriškoji, moteriškoji) gimimo metu, <https://www.cdc.gov/lgbthealth/transgender.htm>

² Lietuvoje apie translyčių smurto problemas, palyginti su užsienio žiniasklaida bei literatūra ir moksliniais straipsniais, nėra rašoma. Pavyzdžiui, *The Prison Journal* nuo 2002 iki 2023 m. publikuota 19 straipsnių, *Journal of Interpersonal Violence* nuo 2006 iki 2024 m. pasirodė 66 straipsniai, *Journal of Contemporary Criminal Justice* nuo 2002 iki 2022 m. – 6 straipsniai, skirti translyčių teisių problemoms analizuoti įkalinimo įstaigose.

įstaigos 2019 m. atliktas translyčių asmenų padėties Lietuvoje tyrimas atskleidžia visuomenės požiūrį į šiuos asmenis ir kylančias problemas sveikatos priežiūros įstaigose, darbo, socialinės apsaugos srityje ir kt. (Tamulionytė ir Žilvinskas 2019). 2024 m. šios institucijos atliktas tyrimas atskleidė, kaip translyčiai asmenys yra reprezentuojami Lietuvos žiniasklaidoje. Pasak tyrimo autorių, analizė parodė, kad „didelė dalis žiniasklaidos publikacijų viena ar kita forma patologizuoja translyčius asmenis ir reprodukuoja visuomenėje paplitusius stigmatizuojančius, nežinojimu ir baimėmis grįstus naratyvus“ (Rūkaitė 2024). Vytauto Didžiojo universiteto ataskaitoje apie LGBTI+ padėtį akademinėje aplinkoje Lietuvoje nurodoma, kad LGBTI+ tema Lietuvoje vis dar yra jautri ir neretai kelianti daug įtampos tiek tarp skirtingų visuomenės grupių, tiek pačiose grupėse (VDU 2022). Translyčių teisių užtikrinimo ignoravimas pasireiškia ir tuo, kad nuo 2003 m. liepos 1 d. įsigaliojusi Civilinio kodekso 2.27 str. norma, nusakanti, jog nesusituokęs pilnametis asmuo turi teisę medicininio būdu pakeisti savo lytį, jeigu tai mediciniškai įmanoma, praktiškai nėra įgyvendinama, nes per du dešimtmečius nebuvo patvirtinta medicininė lyties keitimo tvarka.

Lietuvoje pavieniai moksliniai tyrimai atliekami tik bendrai kalbant apie smurto ir saugumo problemas įkalinimo įstaigose. Lietuvos teisės instituto atliktas kalinimo sąlygų ir kalinių socialinės integracijos prielaidų tyrimas atskleidė, kad dalis nuteistųjų nesijaučia saugūs: „atmosferą ir saugumą apibendrinantys duomenys rodo, kad įtampą, grėsmę ir nesaugumą jaučia apie trečdalis tyrimo dalyvių. Daugiausia nuteistieji nuogaštuoja dėl to, kad juos įžeis, pažemins, apvogt ar jiems grasins, mažiausiai baiminasi dėl seksualinio išnaudojimo“ (Sakalauskas et al. 2020; 341). Tyrime atskleista, kad nuteistieji patiria tiek įkalinimo įstaigų personalo, tiek kitų nuteistųjų įžeidimų, grasinimų ir pažeminimo. Pažymėtina ir tai, kad tokie žmogaus teisių pažeidimai yra latentinio pobūdžio:

<...> esant tarpusavio nesutarimams ar konfliktinėms situacijoms nuteistieji nelinkę kreiptis pagalbos į įstaigos darbuotojus, dėl nemalonaus įvykio niekada nepranešantys teigė net 82,7 proc. (N = 415) tyrimo dalyvių. Dažniausiai tyrime dalyvavę nuteistieji apie tai, jog nukentėjo tam tikro įvykio metu, nepranešė įstaigos darbuotojams dėl to, kad įstaigos darbuotojais nepasitiki, bei dėl to, kad darbuotojai vis tiek nesiimtų jokių veiksmų. (Sakalauskas et al. 2020; 342)

Lietuvoje Seimo kontrolieriai nuo 2014 m. laisvės apribojimo įstaigose vykdo Nacionalinę kankinimų prevenciją. Tai įpareigoja daryti Jungtinių Tautų Konvencija prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ar baudimą. Prevencija apima reguliarių lankymąsi įkalinimo įstaigose, vykdoma stebėseną, teikiamos rekomendacijos. Nors Seimo kontrolierių ataskaitose informacijos apie smurtą prieš translyčius įkalinimo įstaigose Lietuvoje nėra pateikiama (LRSKI 2016–2023), teisminės bylos rodo, kad translyčiai taip pat yra kalinami ir netgi kreipiasi į teismą dėl lyties keitimo dokumentų (pvz., žr. Kauno apylinkės teismo Kauno rūmai, byla 2YT-4442-800/2018).

Šiame straipsnyje aptariami pirmiau iškelti probleminiai klausimai, susiję su translyčių asmenų smurto problema įkalinimo įstaigose, pateikiama teisinio reglamentavimo apžvalga bei gerosios ir netaikytinos praktikos pavyzdžių.

Smurtas prieš translyčius asmenis įkalinimo įstaigose

Statistiniai duomenys apie įkalinimo įstaigose esančius translyčius kalinius yra skirtingi. Jungtinių Tautų vystymo programos tyrime „Translyčių kalinių gerosios praktikos valdymo žemėlapis“ (UNDP 2020) nurodoma, kad jie sudaro nuo 0,01 iki 2,60 proc. visų įkalinimų; kitur teigiama, kad translyčių asmenų skaičius įkalinimo įstaigose gali siekti iki 5 proc. (translytės moterys – vyrų kalėjimuose) (Freedman et al. 2020; Herring et al. 2022).

Europos įkalinimo įstaigose translyčių asmenų situacija yra mažiau analizuojama. Pavyzdžiui, Europos komitetas prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą (toliau – Komitetas) 2016–2018 m. parengė 31 ataskaitą apie įkalinimo įstaigas Europos Sąjungoje ir tik dviejose iš jų (Ispanija ir Anglija) užsiminė apie transseksualių asmenų padėtį Europos kalėjimuose. Nustatytas tik vienas pažeidimas dėl translytės moters įkalinimo Ispanijos kalėjime: metus laiko ji buvo įkalinta vyrų kalėjime ir dėl to patyrė žodinį kalėjimo prižiūrėtojų smurtą, nes buvo verčiama dėvėti vyriškus drabužius (O’Connell et al. 2021; 460). Tačiau Jungtinės Karalystės–Anglijos atžvilgiu Komitetas išvelgė teigiamų veiksmų translyčių įkalinimų teisių požiūriu, paminėtas įkalinimo įstaigų personalo pagarbus elgesys su translyčiais. Kita vertus, šiose dviejose ataskaitose nenagrinėjami translyčių sveikatos priežiūros ir sanitarijos poreikiai bei įkalinimo įtaka translytėms moterims vyrų kalėjimuose (Jeness and Gerlinger 2020). Pasak Ciara O’Connell ir jos kolegijų, nagrinėjusių šio Komiteto 2016–2018 metų ataskaitas, Komitetas „praleido galimybę pateikti gaires ir geriausią praktiką vidaus politikos formuotojams ir nacionalinėms kalėjimų priežiūros institucijoms transseksualių kalinių teisių srityje“ (O’Connell et al. 2021; 461). Kita vertus, 2023 m. Komiteto ataskaita rodo aktyvesnį šios institucijos požiūrį ir veiksmus translyčių teisių įkalinimo įstaigose atžvilgiu. Čia siūloma nustatyti teisinės translyčių asmenų apsaugos priemones, pripažįstant jų lytinę tapatybę bei seksualinę orientaciją, tinkamas sveikatos priežiūros paslaugas įkalinimo įstaigose, apgyvendinti juos įkalinimo įstaigų skyriuose pagal lytį, su kuria jie tapatinasi, ar įkurdinant atskiruose skyriuose. Turi būti vertinama kiekvienu atveju individualiai. Šio komiteto teigimu, nacionalinės institucijos turėtų priimti teisės aktus, aiškiai reglamentuojančius translyčių asmenų vardo bei lyties žymens keitimą ir pan. (CPT 2023).

Translyčiai asmenys į įkalinimo įstaigas patenka dėl įvairių priežasčių, bet pagrindinis įkalinimo veiksnys yra sisteminė diskriminacija. Stepheno Whittle’io tyrimas parodė, kad lyties keitimo laikotarpiu translyčių gebėjimas išlikti savarankiškiems visuomenėje gali sumažėti dėl diskriminacijos užimtumo srityje ir ribotos prieigos prie sveikatos priežiūros paslaugų, sunkumų keičiant dokumentus, priekabiavimo darbovietėse ir viešojoje erdvėje, šeimos bei draugų palaikymo stokos (Whittle et al. 2007). Translyčiai asmenys susiduria su diskriminacija, kai kalbama apie būsto ir įsidarbinimo galimybes, todėl jie dažniau tampa benamiais ar (ir) bedarbiais (Winter et al. 2016). Jauni translyčiai dažniau rizikuoja nebaigti mokyklos, patiria ekonominį netikrumą ir kriminalizaciją. Tokiose situacijose, kaip rodo tyrimai, transseksualus jaunimas dažniau palieka mokyklą dėl priekabiavimo, fizinio smurto ir seksualinio smurto; gali patirti benamystę; patiria žodinį bei fizinį smurtą įvairiose viešose erdvėse, įskaitant krizių

centrus ir prieglaudą. Dėl šios transfobinės patirties transseksualūs asmenys dažnai eliminuojami iš oficialios ekonomikos, o norėdami išgyventi jie labiau linkę nusikalsti, pavyzdžiui, užsiimti prostitucija, įsitraukia į narkotikų prekybą ar imasi smurtinių savignyos veiksmų. Pavyzdžiui, Italijoje didžioji dalis įkalinimo įstaigose esančių transseksualų yra iš Pietų Amerikos (Argentinos, Brazilijos, Kolumbijos, Peru), o likusi dalis – iš Pietų Italijos. Tai žmonės, kurie beveik visada kalio už prostituciją, narkotikų platinimą ir (ar) vagystes. Neigiamos nuostatos šeimoje ir visuomenės diskriminacija lemia socialinę izoliaciją ir būtinybę susirasti pragyvenimui reikalingų pinigų, ir taip sudaro struktūrines prielaidas nusikalsti (Aliprandi 2021). Dėl šių nusikaltimų policija dažniau sustabdo ir suima translyčius asmenis (Zavidow 2016), ir tai tampa pagrindinėmis įkalinimo priežastimis (Herring et al. 2022).

Įkalinius translytį iškylo didelė fizinio ir (ar) seksualinio smurto rizika: „translyčiai asmenys dešimt kartų dažniau patiria seksualinę prievartą iš kitų kalinių ir penkis kartus dažniau – iš darbuotojų“ (NCTE 2024). Tai gali baigtis net savižudybe (Halliday 2017). Kalifornijos (JAV) kalėjimuose atliktas tyrimas rodo, kad daugiau nei pusė respondenčių translyčių moterų, kalinčių vyrų kalėjimuose, patiria įvairių rūšių seksualinį smurtą (Jeness et al. 2019). Čia tyrėjai siekė išsiaiškinti, kokio pobūdžio seksualinę viktimizaciją patiria translytės moterys vyrų kalėjimuose, kas lemia kitų kalinių seksualinės prievartos atsiradimą ir pasireiškimą šių translyčių atžvilgiu ir kaip jos supranta seksualinę viktimizaciją, kurią patiria iš vyrų, su kuriais yra įkalintos. Tyrimas parodė, kad seksualinis smurtas siejamas ir su žodiniu įžeidinėjimu, spaudimu dėl lytinio santykiavimo, seksualiniu priekabiavimu, lytiniais santykiais naudojant prievartą ir išprievartavimu (ibid.; 617). Kalinamosios pasakojo apie daugkartinius lytinės prievartos atvejus ir tų būdų įvairovę, kur sunkiai atskiriama riba tarp prievartavimo ir lytinių santykių bendru sutarimu. Tyrėjai išskyrė dvejopo pobūdžio seksualinės viktimizacijos formas, su kuriomis susiduria translytės: seksualiniai veiksmai, kurių imtasi „prieš (aukos) valią“, ir tie, kurių jos „verčiau nedarytų“. Įkalinimo įstaigų pareigūnai neretai ignoruoja šias problemas. Tyrimas taip pat atskleidė dinamiką, formuojančią seksualinės viktimizacijos atsiradimą. Heteronormatyvų ir prievartinį kontekstą skatina vyriškumo ir moteriškumo išraiškų kraštutinumai. Translyčių moteriškumas išreiškiamas perdėtai siekiant patikti, įtikti, užsitikrinti pagarbą, atrodyti gražiai, o tai galima laikyti hipermoteriškumu, nors vyrų įkalinimo įstaigose dažniausiai palaikomi ribiniai smurtinio vyriškumo modeliai, akcentuojantys jėgą, dominavimą ir galią. Todėl hipervyriškos aplinkos ir hipermoteriškumo susidūrimas tampa struktūrine prielaida atsirasti smurtui prieš translytes moteris.

Patekus į kalėjimą susiduriama ir su sveikatos paslaugų teikimo translyčiams asmenims problemomis (Sevelius and Jenness 2017), šių paslaugų prieinamumu, kokybe. Paprastai įkalinimo įstaigose dirbantys medicinos priežiūros specialistai neturi žinių apie translyčiams teikiamų sveikatos priežiūros paslaugų specifika – pradedant nuo psichiatro konsultacijų, hormonų terapijos skyrimo iki lyties keitimo operacijų. Gydantis translyčius kalinius įstaigos sveikatos priežiūros personalas turėtų būti apmokytas, kaip teikti tokiems asmenims sveikatos priežiūros paslaugas arba turėti galimybę konsultuotis su translyčių asmenų sveikatos priežiūros ekspertais (ibid.; 35).

Pažymėtina ir tai, kad seksualinis smurtas didina tokių asmenų ŽIV ir (arba) lytiniu keliu plintančių infekcijų (toliau – LPI) perdavimo riziką. Anot Annette Brömdal ir jos kolegų, atlikusių JAV ir Australijoje translyčių kalinamųjų patirties ir žinių apie ŽIV tyrimą:

<...> šiuolaikinių įrodymų apie geriausią translyčių kalinių valdymo kalėjimų sistemoje praktiką yra nedaug, todėl jiems reikėtų skirti daugiau dėmesio (nėra žinomų sistemingų apžvalgų apie translyčių kalinių patirtį). Labai reikalingi kalėjimų politikos pokyčiai, kuriuose daugiausia dėmesio būtų skiriama tinkamam lyties klasifikavimui, apgyvendinimui ir geresnėms galimybėms gauti lytį patvirtinančias sveikatos priežiūros paslaugas. Daugelio kalėjimų pareigūnų žinios ir požiūris į translyčius ir lyčių įvairovės kalinius, seksualinę praktiką ir ŽIV/LPI riziką pataisos įstaigose atspindi heteronormatyvų dominavimą visuomenėje. Dėl tokio „kitoniškumo“ atmetimo didėja smurto (arba grasinimų) prieš translyčius kalinius tiek iš kitų kalinių, tiek iš kalėjimo pareigūnų pusės. (Brömdal et al. 2019; 16–17)

Pasak tyrimo autorių, šios sistemingos apžvalgos rezultatai galėtų būti naudingi kalėjimo vadovybei ir personalui bei translyčių kalinių bendruomenės nariams. „Išvadų peržiūra ir apibendrinimas gali padėti geriau įvertinti švietimo programų, sveikatos stiprinimo ir politikos procedūrų, skirtų pagerinti translyčių kalinių gyvenimą įkalinimo metu, kūrimo ir (arba) tobulinimo svarbą“ (Brömdal et al. 2019; 17).

Paminėtinas translyčių asmenų Škotijos įkalinimo įstaigose tyrimas, kai buvo atlikti interviu su 13 informantų, iš kurių 11 keitė lytį iš vyriškosios į moteriškąją, o 2 – iš moteriškosios į vyriškąją (Maycock 2020). Interviu metu išryškėjo trys skausmingų patirčių temos: 1) kančia būnant netinkamoje aplinkoje ir netinkamų drabužių dėvėjimas, 2) izoliacijos skausmas, 3) transfobijos skausmas. Matthew Maycockas tyrimo metu atskleidžia įkalintųjų translyčių skausmingus išgyvenimus, kai įkalinama pagal gimimo metu registruotą lytį, kai kalėjimų personalas naudoja galią prieš šiuos asmenis, kai translyčiai asmenys turi ribotą galimybę gauti šeimos paramą. Transfobinės apraiškos, informantų teigimu, pasireiškė seksualizuotomis formomis – kitų įkalintųjų pašaipiuose komentaruose kalbama apie lytinius organus, grasinama smurtu. Kita vertus, pasak Maycocko:

<...> nepaisant nuolatinių transfobinių užgauliojimų ir nerealizuotų seksualinio ir fizinio smurto grėsmių, buvo jaučiama, kad kalėjimo baudžiamoji prigimtis gali apriboti transfobijos apraiškas (t. y. baimė būti papildomai nubaustam už transfobiškus komentarus kitų translyčių kalinių atžvilgiu). Tai lėmė prielaidą, kad žmonės tai gali stabdyti dėl pasekmių baimės jų bausmei: netgi įkalintieji, kurie turi labai neigiamą požiūrį, yra daug mažiau linkę jį išsakyti čia, bijodami, kad tai gali turėti įtakos jų bausmei, žinant, kad jie bus patraukti atsakomybėn už įžeidinėjimą ar užgauliojimą. (Maycock 2020; 1533)

Transfobija patiriama ir iš personalo pusės – siejama su klaidingu lyties nustatymu, neteisingu įvardžių vartojimu, abejojimu dėl lyties pakeitimo autentiškumo ir motyvacijos pereinant į kitą lytį.

Teisinis reglamentavimas

Kaip atsispindi įkalinųjų translyčių teisių apsauga tarptautiniuose teisiniuose dokumentuose? Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos patvirtintose vadinamosiose *Nelsono Mandelos taisyklėse* (UNODC 2015), kurios yra pagrįstos įsipareigojimu su visais kaliniais elgtis gerbiant jų prigimtinių orumą ir žmogiškąją vertę bei uždrausti kankinimą ir kitokią netinkamą elgesį, nustatytos ir sugriežtintos svarbios apsaugos nuo kankinimo ir kitokio netinkamo elgesio priemonės. Šis dokumentas nėra išskirtinai taikomas tik translyčiams įkaliniesiems, tačiau 7 taisyklėje nurodoma:

<...> joks asmuo negali būti priimtas į įkalinimo įstaigą be galiojančio įsakymo. Į kalinių bylų tvarkymo sistemą įvedama ši informacija priimant kiekvieną kalinį: a) tiksli informacija, leidžianti nustatyti jo ar jos unikalią tapatybę, gerbiant savo paties suvokiamą lytį (angl. *gender*) <...>. (UNODC 2015)

Čia taip pat nurodyti reikalavimai, kuriais siekiama užtikrinti įkalinųjų teises į sveikatą, higieną, medicines paslaugas, darbą be diskriminacijos dėl teisinio statuso ir kt.

Džokjakartos (Yogyakarta) principai – tai dar vienas dokumentas, priimtas 2006 m. ir skirtas įvairios seksualinės orientacijos ir lytinės tapatybės asmenų žmogaus teisių gynimui (ICJ 2007). Žmogaus teisių ekspertai 2017 m. atnaujino ir papildė šį dokumentą. 31 principas nurodo, kad „asmens teistumas <...> nebūtų naudojamas kaip kliūtis pakeisti vardą, teisinę ar socialinę lytį“ (ICJ 2017; 9). Teistumas yra įkalinimo pasekmė, todėl negali būti taikomi apribojimai dėl teistumo pasikeisti lytį ar (ir) asmeninius dokumentus. 33 principu deklaruojamas valstybių įsipareigojimas panaikinti baudžiamąją atsakomybę už seksualinę orientaciją, lytinę tapatybę ir išraišką, „užtikrinti teisėjų, teisėsaugos pareigūnų ir sveikatos priežiūros paslaugų teikėjų mokymą apie jų įsipareigojimus žmogaus teisių srityje, susijusius su seksualine orientacija, lytimi, lytine orientacija, lyties tapatybe, lyties raiška ir lyties požymiais“ (ibid.; 11). 9 principo papildyme nurodoma, kad valstybės turi:

priimti ir įgyvendinti kovos su smurtu, diskriminacija ir kitomis smurto apraiškomis politiką žalai atlyginti dėl seksualinės orientacijos, lytinės tapatybės, lyties išraiškos ar lyties požymių, su kuria susiduria asmenys, kuriems atimta laisvė, įskaitant įkalinimą, kūno ar kitokią apžiūrą, daiktus, skirtus lyčiai išreikšti, galimybę gauti ir tęsti lytį patvirtinantį gydymą ir medicininę priežiūrą bei „apsauginį izoliavimą“. (ICJ 2017; 18)

Čia taip pat pabrėžiama, kad valstybės turėtų įgyvendinti tinkamą įkalinųjų politiką, susijusią su visų lytinių orientacijų, lytinių tapatybių, lyties išraiškų, seksualinių charakteristikų ir asmenų poreikių bei teisių tenkinimu, ir užtikrinti, kad šie asmenys galėtų dalyvauti priimant sprendimus, susijusius su įstaigomis, kuriose jie apgyvendinami. Taip pat raginama atsižvelgti į šių įkalinųjų specifinį pažeidžiamumą, susijusį su seksualine orientacija, lytimi, lyties tapatybe, lyties raiška ir lyties požymiais.

Kituose tarptautiniuose dokumentuose dėmesys skiriamas bendrai įkalinųjų, kartu translyčių ar seksualinių mažumų, teisių apsaugai. 1987 m. lapkričio 26 d. Strasbūre priimta Europos

konvencija prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą (Council of Europe 1987). Šia konvencija įsipareigota įsteigti Komitetą prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą, kuris turi inspektavimo pagrindais ištirti asmenų, iš kurių atimta laisvė, priežiūrą, siekdamas, jei reikia, sustiprinti tokių asmenų apsaugą nuo kankinimo ir kitokio žiauraus, nežmoniško ar žeminančio elgesio ir baudimo. Kaip minėta anksčiau, Komitetas 2023 m. atliko tyrimą dėl translyčių teisių įkalinimo įstaigose (CPT 2023).

Paminėtini ir kiti dokumentai, kuriuose nustatyti draudimai dėl įkalinimų asmenų teisių pažeidimų yra rekomendacinio pobūdžio: Europos kalėjimų taisyklės (Council of Europe 2006); ES kovos su kankinimu ir kitokiu žiauriu, nežmonišku ar žeminančiu elgesiu ar baudimu trečiojoje šalyse politikos gairės (2019 m. gairių peržiūra) (Council of the European Union 2019); Bankoko taisyklės (UN General Assembly 2010) ir kt.

Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (Council of Europe 1950) 3 str. nurodyta, kad „niekas negali būti kankinamas, su niekuo neturi būti žiauriai, nežmoniškai ar žeminant jo orumą elgiamasi, ar jis baudžiamas“. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 21 str. 3 dalyje nurodyta, kad „draudžiama žmogų kankinti, žaloti, žeminti jo orumą, žiauriai su juo elgtis, taip pat nustatyti tokias bausmes“. Pasak Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo:

Visų pirma pažymėtina, kad Konstitucijos 21 straipsnio 3 dalis <...> draudimą kankinti, žaloti, žeminti žmogaus orumą, žiaurų elgesį ar baudimą sieja visų pirma su valstybės ir atitinkamų jos institucijų veikla. Tai reiškia, jog tokie draudimai yra nustatyti siekiant apginti žmogų nuo neteisėtų valstybės pareigūno ar kito asmens, turinčio valstybės įgaliojimus, veiksmų. (LR Konstitucinis Teismas 1998)

Tai taikytina ir įkalinitiesiems ar sulaikytiesiems, kai neretai netinkamos įkalinimo sąlygos yra prilyginamos kankinimui, orumo pažeidimui ir pan. Tokius atvejus ne kartą yra nustatęs ir Europos Žmogaus Teisių Teismas (toliau – EŽTT). 2017-07-04 byloje *Aleksandravičius ir kiti prieš Lietuvą (peticijų Nr. 32344/13, 43576/13, 49516/13, 65956/13, 71139/13)* EŽTT konstatavo, kad dėl įkalinimo sąlygų pareiškėjai patyrė didesnes už neišvengiamas su kalinimu susijusias kančias, taigi jos prilygo orumą žeminančiam elgesiui, kuris uždraustas Konvencijos 3 straipsniu (EŽTT 2017a). Kitoje 2017-10-17 byloje *Stemphys ir Debesys prieš Lietuvą (peticijų Nr. 71024/13, 71974/13)* EŽTT taip pat nustatė Konvencijos 3 str. pažeidimus, konstatuodamas, kad pareiškėjų kalinimo sąlygos Pravieniškių pataisos namuose prilygo orumą žeminančiam elgesiui (EŽTT 2017b).

Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso 4 str. 1 d. 2 p. įtvirtintas nuteistųjų lygybės taikant bausmių vykdymo įstatymus principas. Šio principo esmė ta, kad taikant bausmių vykdymo įstatymus visi nuteistieji yra lygūs, nepaisant jų lyties, rasės, tautybės, pilietybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, etninės priklausomybės, religijos ir kitų aplinkybių. 4 str. 1 d. 5 p. nustato humanizmo principą: „<...> bausmės vykdymu nesiekama žmogaus kankinti, žiauriai su juo elgtis arba žeminti jo orumą“ (LR Seimas 2002). Šiame Kodekse nustatytos bendrosios nu-

teistųjų teisės, susijusios su gavimu informacijos apie bausmės atlikimo tvarką ir sąlygas, savo teises bei pareigas, medicinos, teisinės pagalbos gavimu ir pan. Šio Kodekso 26 str. 1 d. taip pat nustatytos taisyklės dėl atskiro nuteistųjų laikymo arešto įstaigose pagal lytį: „Vieni nuo kitų atskirai laikomi šie arešto bausmę atliekantys nuteistieji: 1) vyrai – atskirai nuo moterų...“ (ibid.). 31 str. numatyta galimybė nuteistąjį perkelti iš vienos bausmės atlikimo vietos į kitą, jeigu to reikia dėl priežasčių, susijusių su nuteistojo saugumu, siekiant palengvinti nuteistojo resocializaciją, padidinti asmens sveikatos priežiūros ar kitų socialinių paslaugų prieinamumą ir pan. Lietuvos Respublikos suėmimo vykdymo įstatymo 27 str. 1 d. taip pat nurodyta, kad laisvės atėmimo vietų įstaigoje vyrai turi būti laikomi atskirai nuo moterų (LR Seimas 2022). Tai gali kelti problemų įkalintiems translyčiams asmenims, kurių teisinė ir socialinė lytis skiriasi.

Lietuvos teisiniai dokumentai, skirti smurto užkardymui įkalinimo įstaigose, daugiau bendra tvarka siekia apsaugoti įkalintuosius nuo jų teisių pažeidimų. Tačiau dėmesys įkalintiesiems translyčiams asmenims, kurių gyvenimo sąlygos kalėjimuose turi tam tikrų specifiškumą (pvz., dėl sveikatos priežiūros, įkalinimo pagal pasirinktą lytį ir pan.), bausmių politikos formuotojų kontekste turėtų būti aktyvesnis. Kadangi atsiranda konkrečių atvejų, kurie leidžia indikuoti šios problemos aktualumą ir Lietuvoje, pavyzdžiui, Kauno apylinkės teismo Kauno rūmų byla 2YT-4442-800/2018, „Dėl civilinės būklės akto įrašo pakeitimo“, kur buvo nagrinėjamas ginčas dėl įkalintojo lyties keitimo įrašų.

Viena iš sisteminio smurto apraiškų prieš translyčius įkalinimo įstaigose gali būti ir institucinis smurtas, pasireiškiantis tam tikrų medicininių paslaugų nesuteikimu ar saviraiškos laisvės ignoravimu ir pan. Teisinis ginčas šioje byloje kilo dėl Civilinės metrikacijos skyriaus atsisakymo pakeisti įrašus apie pareiškėjo lytį. 2014 m. vasario mėn. ir pakartotinai 2014 m. spalio mėn. pareiškėjas kreipėsi į Kauno miesto savivaldybės administracijos Civilinės metrikacijos skyrių pateikdamas dokumentus, įrodančius pasikeitusį juridinį faktą (pasikeitė asmens lytis), tačiau Civilinės metrikacijos skyrius abu kartus atsisakė pakeisti įrašus. Nuo 2017 m. balandžio mėn. pareiškėjas yra suimtas. Teismui jis nurodė, kad

<...> nuo mažens, kiek save atsimena, tapatinasi su priešinga lytimi – moteriška gimine. Dėl šio lyties tapatumo sutrikimo lankėsi (–) konsultacijų kabinete (–) ir (–), kur gydytojų komisija jam nustatė diagnozę: asmens lyties tapatybės sutrikimas – pagal TLK F 64.0 – transseksualumas. Nuo 2012 m. rugpjūčio mėn. siekdamas pakeisti savo išvaizdą medikamentiniu būdu, var-tojo pakaitinę hormonų terapiją pagal trečiųjų šalių gydytojų rekomendacijas. Nuo 2014 m. jis identifikuoja save kaip moterį, gyvena kaip moteris, t. y. pakeitė savo socialinį statusą. 2013 m. pabaigoje yra sukūręs savo paskyrą socialiniame tinkle „Facebook“, kur pasivadinęs D. K., taip pat turi su tokiu vardu (–) elektroninį paštą, kuris žinomas valstybinėms institucijoms. (Kauno apylinkės teismo Kauno rūmai, byla 2YT-4442-800/2018, „Dėl civilinės būklės akto įrašo pakeitimo“)

Teismas 2018 m. lapkričio 16 d. sprendimu pareiškimą tenkino, nors pareiškėjo nurodyti argumentai dėl lyties įrašo pakeitimo buvo labiau abejotini: pareiškėjui yra diagnozuotas transseksualumas, tačiau jis savarankiškai nusprendė naudoti hormoninius vaistus „Estrofem“; 2015 m. balandžio mėn. Ukrainoje jam yra atlikta orchiektomija – skėlidžių šalinimo opera-

cija, – tačiau tai patvirtinančių dokumentų pareiškėjas pateikti negalėjo; pareiškėjo gimimas užregistruotas užsienio valstybėje ir nėra įtrauktas į apskaitą Civilinės metrikacijos skyriuje, todėl jo gimimo įrašą liudijantį įrašą, pasak Civilinės metrikacijos skyriaus, išduoti nėra galimybių; pareiškėjas anksčiau buvo sudaręs santuoką, turi du vaikus. Pareiškėjas bylos nagrinėjimo metu atliko laisvės atėmimo bausmę, todėl pristatomas iš laisvės atėmimo vietos, jis neturėjo galimybės tinkamai pasiruošti ir atrodyti kaip moteris, nes jam nebuvo sudaromos tinkamos sąlygos. Tai gali būti traktuojama kaip saviraiškos laisvės apribojimas. Pareiškėjas pateikė Laisvės atėmimo vietų ligoninės 2018-01-25 medicinos dokumentų išrašą, kuriame yra nurodyta, jog jis buvo konsultuotas endokrinologo. Išrašė gydytoja nurodė, kad

dėl translytiškumo, kuris nustatytas 2013 m., pacientas planuoja lyties keitimo operaciją, todėl, jo teigimu, reguliariai vartoja hormoninius preparatus <...>. Negeriant šių medikamentų, pacientas blogai jaučiasi. Reikalauja, jog būtų skiriamas gydymas, nors Lietuvos SAM to nenumato. Pacientas grasina teisiniu procesu, jeigu nebus gydymo pagal jo diagnozę ir į gydymą nebus žiūrima pagarbiai. (Kauno apylinkės teismo Kauno rūmai, byla 2YT-4442-800/2018, „Dėl civilinės būklės akto įrašo pakeitimo“)

Liudijo ir pareiškėjo mama, kuri tvirtino žinanti apie sūnaus norą pakeisti lytį. Šie byloje nustatyti faktai rodo institucinio smurto atvejus, kai įkalintajam nėra užtikrinamos jo teisės.

Teismas, remdamasis teisės aktais, Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimu (*A. P., Garçon ir Nicot prieš Prancūziją*, Nr. 79885/12, 52471/13 ir 52596/13), pareiškimą tenkino, nurodydamas, kad pareiškėjas

kryptingai kontroliuoja savo socialinį identitetą kaip moteriškos lyties asmuo, ir tik dėl neigiamo visuomenės požiūrio dėvėdavo „unisex stiliaus“ drabužius, kurie nėra asocijuojami išimtinai tik su moteriška lytimi. <...> Pareiškėjas, nors ir nėra atlikęs biologinės lyties (vyriškos) keitimo (chirurginės) operacijos į moterį, tačiau save jau ilgą laiką nuo 2012 metų socialiniame gyvenime suvokia ir identifikuoja tik kaip moterį.

Teismas konstatavo, kad „pareiškėjas yra pradėjęs negrįžtamus medicininius procesus dėl savo biologinės vyriškos lyties keitimo į moterišką (daugiau kaip du metus naudojo hormonų terapiją, atliktos plaukų šalinimo procedūros, atlikta orchiektomija. Šias aplinkybes patvirtina byloje esantys medicininiai duomenys – diagnozuotas transseksualumas (TLK kodas F64)“. Tačiau papildomai iš pareiškėjo buvo pareikalauta Kauno miesto savivaldybės administracijos Civilinės metrikacijos skyriui pateikti užsienio valstybės išduotą dokumentą, patvirtinantį gimimo įregistravimą, išverstą į lietuvių kalbą, ir prašymą įtraukti jį į apskaitą Civilinės metrikacijos skyriuje. Nepaisant palankaus teismo verdikto šis sprendimas pareiškėjui gali kelti ir kitų teisinių problemų, pavyzdžiui, jo perkėlimo į moterų kalėjimą dėl lyties pakeitimo klausimo nagrinėjimas ir iš to kylančios pasekmės.

2022 m. vasario 1 d. buvo pakeistas Lietuvos Respublikos teisingumo ministro 2016 m. gruodžio 28 d. (suvestinė redakcija 2022-05-01) įsakymas Nr. 1R-333 „Dėl asmens vardo ir pavardės keitimo taisyklių patvirtinimo“. Teigiamai translyčių teisių atžvilgiu vertinama tai, kad naujai įtvirtinti vardo ir pavardės keitimo pagrindai:

Pareiškėjas gali pakeisti savo pavardę, jeigu: <...> turi pavardės formą, neatitinkančią jo lyties; <...>. Kai vardas ir pavardė keičiami šių taisyklių 9 (2) punkte nurodytu pagrindu, civilinės metrikacijos įstaigai turi būti pateikiama Lietuvos Respublikos sveikatos priežiūros įstaigos išduota pažyma apie diagnozuotą transseksualumą arba Europos Sąjungos valstybės narės sveikatos priežiūros įstaigos išduotas medicinos dokumentas apie diagnozuotą transseksualumą.

Tai tik pirmieji palankiai vertinami teisiniai pokyčiai, nors lytis ir asmens kodas dokumentuose išlieka tie patys. Todėl kyla klausimas – kiek tai yra saugu asmeniui, kuris yra įkalinimo įstaigoje? Ar dėl to dar labiau nepadaugės smurto, diskriminacijos ir prievartos išpuolių atvejų šio įkalintojo atžvilgiu?

Gerų ir blogų teisių praktikų pavyzdžiai

Smurto problemų prieš įkalintus translyčius asmenis sprendimo būdų paieška ir jų teisių užtikrinimas skatina valstybes imtis įvairių apsaugos priemonių: nustatomos atskiros taisyklės, kaip turi būti elgiamasi su translyčiais kalintais, įkalinimas organizuojamas pagal socialinės lyties statusą, translyčiai laikomi atskirai nuo kitų įkalintųjų ir kt. Vienos iš jų vertinamos teigiamai, kaip padedančios užtikrinti translyčių teises, kitos, nepaisant gerų ketinimų, gali turėti labiau neigiamų padarinių.

Kvynslandas, Australija. Šioje Australijos valstijoje nustatyta atskira tvarka translyčių asmenų teisėms užtikrinti įkalinimo įstaigoje (Queensland Corrective Service 2024). Priimant sprendimą dėl perkėlimo į kitą įkalinimo vietą dėl translytiškumo turi būti atsižvelgiama į šiuos veiksnius: riziką, kurią kalinys gali kelti perkėlimo įstaigos saugumui ir apsaugai; nusikalstamos veikos pobūdį; kalinio asmenines aplinkybes; riziką kaliniui arba kitiems kaliniams apgyvendinimo įstaigoje; kalinį gydančio gydytojo arba psichiatro (jei jis žinomas ir (arba) turimas) nuomonę; ar kalinys gyvena bendruomenėje kaip įgytos lyties atstovas ir kiek laiko, ar kalinys kada nors buvo gydomas hormonais; ar kaliniui buvo arba yra atliekama medicininė ar chirurginė procedūra (arba tokių procedūrų derinys), siekiant pakeisti lytinius organus ir kitus lyties požymius gimimo liudijime bei nurodytus kalinio lyties požymius, kad kalinį būtų galima identifikuoti kaip asmenį, esantį tam tikros lyties; kalinio pageidavimą apgyvendinti jį vyrų ar moterų pataisos įstaigoje; bet kokį personalo ir kalinio išreikštą susirūpinimą dėl kalinio saugumo; kur kalinys galėtų būti tinkamai apgyvendintas pataisos įstaigoje ir kt. Jei kalinys prisipažįsta esąs translytis, šią informaciją reikia nedelsiant pranešti atitinkamam vadovui, kuris įgyvendins procesą, patvirtintą vyriausiojo inspektoriaus, generalinio inspektoriaus, generalinio direktoriaus, ir vadovui, kad kalinys būtų pripažintas tokiu (Queensland Corrective Service 2024). Kalinys, kuris pats save identifikuoja kaip translytį, turi būti priimtas kaip toks ir su juo turi būti elgiamasi atsižvelgiant į tai, kokią jis įgijo lytį, kiek tai praktiškai įmanoma. Į translytį kalinį turi būti kreipiamasi jo pageidaujamu vardu ir įvardžiu. Pavyzdžiui, translytis kalinys, kuris yra vyriškosios lyties, turi būti vadinamas įvardžiu, atitinkančiu jo įgytą lytį. Tai turėtų būti daroma bendraujant su kaliniu, įskaitant žodžiu, raštu taip pat bendraujant su trečiosiomis šalimis. Šiame dokumente nurodyta, kad su kiekvienu iš jų turi būti elgiamasi individualiai, atsižvelgiant į kiekvieną konkretų atvejį ir daugiadalykį požiūrį.

Jungtinės Amerikos Valstijos. Translyčiai, kaip ir minėta, įkalinimo įstaigose tampa smurto bei išžaginimo aukomis dažniau nei kiti kaliniai. JAV 2003 m. buvo priimtas *Prievartavimo panaikinimo kalėjimuose aktas* (toliau – PPKA; angl. – *The Prison Rape Elimination Act*) (US Congress 2003), kuris reikšmingas ir translyčiams įkalintiesiems, siekiant būti apsaugotiems nuo prievartavimo. Šiuo aktu siekta: 1) nustatyti nulinės tolerancijos standartą, taikomą išžaginimo nusikaltimų dažnumui JAV kalėjimuose; 2) paversti kalinių išžaginimų prevenciją svarbiausiu prioritetu kiekvienoje kalėjimų sistemoje; 3) parengti ir įgyvendinti nacionalinius kalinių išžaginimų nustatymo, prevencijos, mažinimo ir baudimo už juos standartus; 4) plėsti prieinamumo prie turimų duomenų ir informacijos apie išžaginimų kalėjimuose skaičius taip gerinant pataiso įstaigų valdymą ir administravimą; 5) standartizuoti apibrėžtis, naudojamas renkant duomenis apie išžaginimų kalėjimuose atvejų skaičių. Tačiau translyčių įkalintųjų teisių požiūriu šis dokumentas vertinamas kritiškai (Palacios 2017), nes, pavyzdžiui, seksualinio smurto atvejai įkalinimo įstaigose vis dar nėra tinkamai fiksuojami. Pasak Lena Palacios,

visų pirma translyčiai ir lyties neatitinkantys kaliniai patiria nenumatytą neigiamą poveikį, įskaitant bausmę taikant naują politiką, tariamai sukurtą siekiant laikytis PPKA, kuris baudžia už lytinius santykius sutarimu ir draudžia lyties neatitinkantį elgesį. PPKA standartai leidžia įstaiogoms lytinius santykius sutarimu laikyti lygiaverčiu seksualinei prievartai ir uždrausti bet kokius lytinius santykius tarp įkalintų žmonių. (Palacios 2017)

Ši autorė taip pat cituoja advokato Chase'o Strangio, atstovaujančio translyčių ir lyties nesutaptį turinčių kalinių interesams, patirtį, kai PPKA įkalinimo įstaigoje buvo naudojamas siekiant apriboti sulaikytų asmenų lyties išraišką. Pavyzdžiui, Niujorko vyrų kalėjime translytė moteris buvo nubausta už tai, kad pranešė apie prieš ją įvykdytą seksualinę prievartą. Nors pareigūnai įrodinėjo, kad jos lyties neatitikimas yra įrodymas, jog ji sutiko su išžaginimu. Tačiau JAV prezidento postą perėmus Joe Bidenui yra iš naujo peržiūrima translyčių teisių politika (The White House 2022).

Italija. Nuo 2008 m. pabaigos iki 2010 m. pradžios Toskanoje buvo vykdytas bandomasis projektas, kurio metu iškilo idėja apie kalėjimą, visiškai skirtą translyčiams kaliniams (Dias Vieira and Ciuffoletti 2015). Buvo sumanyta Pozzale kalėjimą netoli Empolio miestelio iš moterų kalėjimo pertvarkyti į translyčių įkalinimo įstaigą, kurios daugelis kalinių būtų atvykę iš Florencijoje esančio Sollicciano kalėjimo specialiosios dalies. Buvo rengiami mokymo kursai įkalinimo įstaigų darbuotojams, planuojama taikyti nemokamą gydymą hormonais ir poilsio galimybes, kurių niekur kitur nebuvo. Pritaikymo ir renovacijos darbai jau buvo pradėti, tačiau Teisingumo ministerija, kuriai tuo metu pirmininkavo Angelino Alfano, po pirmojo pritarimo pakeitė savo nuomonę ir viską užblokavo. Šiuo metu Italijos kalėjimuose veikia vadinamieji „mažieji translyčių getai“, kur yra daug apribojimų ir mažai teisių sveikatos srityje (Aliprandi 2021). Apribojimai pasireiškia šių asmenų atskirtimi, negalėjimu dalyvauti teikiamuose gydymo kursuose (pvz., dėl narkotikų vartojimo) bei perauklėjimo veikloje, kreiptis į specializuotus gydytojus. Tačiau kai kuriuose kalėjimuose valdžia sukūrė *ad hoc* taisykles translyčiams asmenims: jie gali nusipirkti makiažo, kūno priežiūros priemonių ar net moteriškų apatinių

drabužių (*La Repubblica.it* 2013). Belluno-Baldenich kalėjime leidžiama translytėms dėvėti moteriškus drabužius, naudoti makiažą ir tęsti hormoninį gydymą (Hochdorn et al. 2018).

Malta. Paminėtinas ir Maltos pavyzdys, kur 2016 m. buvo priimtas Maltos kalėjimų politikos aktas (angl. *Malta Prison Policy*), skirtas apsaugoti ne tik translyčių, bet ir kitų lyties variantų ir tarplyčių kalinių teises. Todėl asmenų, kurie savęs nepriskiria jokiai lyčiai ar kuriems būdingas tarplytiškumas, įkalinimas ir jų teisių užtikrinimas atrodo dar labiau kompliktuotas sprendžiant klausimus, susijusius su laikymu moterų ar vyrų kalėjimuose. Šio dokumento tikslai siejami su: tikslios ir aktualios informacijos teikimu visiems pataisos tarnybų darbuotojams, įskaitant vadovybę, apie vienodo požiūrio ir žmogaus teisių įsipareigojimus, susijusius su translyčiais, kitais lyties variantais ir tarplyčiais kaliniais; procedūrų, kurių turi laikytis pataisos tarnybos, jei į įkalinimo įstaigą atvežamas translytis, kitos lyties ar tarplytis kalinys, apibūdinimu ir kt. 2018 m. Maltoje translytės moterys, laikomos įkalinintos vyrų kalėjimuose, laimėjo bylą dėl savo pažeistų teisių prieš kalėjimų vadovybę. Bylos aplinkybės nurodo, kad septynios kalinės (kai kurios iš jų buvo perėjusios iš vyriškosios lyties į moteriškąją) gyveno kaip moterys ir taip save identifikavo. Jos kreipėsi į teismą, teigdamos, kad kalėjimo administracija primygtinai reikalavo jas laikyti vyrais. Kai kurioms iš jų buvo pasiūlyta persikelti į moterų skyrių Korradino kalėjime, bet dėl to jos būtų praradusios galimybę dirbti ir mokytis, todėl tai daryti atsisakė. Priežastis – negalėdamos dirbti, jos negalėtų sau leisti susimokėti už hormonų terapiją. Dėl įkalinintųjų translytiškumo iš jų buvo tyčiojamosi, jos buvo įžeidinėjamos ir seksualiai užgauliojamos tiek kitų įkalinintųjų, tiek prižiūrėtojų. Pareiškėjos skundėsi ir dėl to, kad buvo priverstos naudotis vyrų dušais, todėl laukdavo, kol visi kiti kaliniai nusipraus, o viena iš jų stovėdavo sargyboje (*Times of Malta* 2018).

2021 m. **Jungtinėje Karalystėje** (Anglija, Velsas) Aukščiausiasis Teismas nusprendė, kad translyčių moterų (tik pagal lytinį identitetą) laikymo moterų kalėjimuose politika yra teisėta (Royal Courts of Justice 2021). Kita vertus, tai gali turėti ir ne itin teigiamai vertinamų padarinių, kaip tai atsitiko Naujojo Džersio valstijos kalėjime (JAV), kur dvi moterys pastojo nuo translytės moters kalėjime (Blanco 2022).

Išvados

Ši apžvalga leidžia aiškiau suvokti translyčių įkalinintųjų pažeidžiamumą ir teises tokių asmenų įkalinimo problemas. Translyčių kalinių sisteminė diskriminacija pasireiškia tiek socialine marginalizacija, tiek mažu politiniu bei teisiniu valstybės institucijų aktyvumu. Šie asmenys turi didesnę riziką ne tik nusikalsti, bet ir patekę į įkalinimo įstaigas čia patiria didesnę išpuolių pavojų, susijusį su fiziniu, psichologiniu smurtu, transfobija, lytine prievarta. Smurtautojais tampa ne tik kiti įkalinintieji, bet ir įkalinimo įstaigų prižiūrėtojai. Seksualinis smurtas didina tokių asmenų ŽIV ir (arba) lytiniu keliu plintančių infekcijų perdavimo riziką.

Tarptautiniai teisiniai dokumentai, skirti translyčių teisėms užtikrinti įkalinimo įstaigose, kovojant su smurtu, kaip antai *Nelsono Mandelos taisyklės* ar *Džokjakartos (Yogyakarta) principai*,

vertintini teigiamai, nors ir neįtvirtina garantuoto šių asmenų teisių apsaugos mechanizmo. Tačiau pavienių valstybių, tokių kaip Australija ar Malta, teisinio reguliavimo pavyzdžiai rodo, kad galima ir įmanoma užtikrinti translyčių įkalintųjų teises, gerbiant jų orumą ir lytinę tapatybę.

Translyčių ir juo labiau įkalintųjų smurto problematika yra vis dar mažai žinomas reiškinys Lietuvos mastu. Čia trūksta išsamių tyrimų ir statistinių duomenų apie tokių kalinių padėtį. Todėl sunku tiksliai įvertinti šios problemos pobūdį ir mastą. Tai visų pirma lemia visuomenės stereotipų ir išankstinių nusistatymų paplitimas. Bet tai nereiškia, kad ši problema nėra aktuali Lietuvai. Empirinių tyrimų poreikis įkalinimo įstaigose kalbant apie translyčių įkalintųjų padėtį, jų teisių problemas, tarptautinių žmogaus teisių apsaugos standartų, įtvirtinančių translyčių kalinių teises ir apsaugą, įgyvendinimas bei naudojimas kitų šalių patirtimi galėtų padėti spręsti šias problemas kovojant su sisteminiu smurtu.

Literatūra

- Aliprandi, Damiano. 2021. „La doppia reclusione delle persone trans“, *Il Dubbio*, 2021-03-11. Prieiga internetu: <https://www.ildubbio.news/2021/03/10/la-doppia-reclusione-delle-persone-trans-denuncia-del-garante/>
- Blanco, Andrea. 2022. „Two inmates at all-women’s New Jersey jail are PREGNANT after both had sex with transgender prisoners: ACLU won battle to house 27 trans inmates there“, *MailOnline*, 2022-04-13. Prieiga internetu: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-10716417/Two-women-female-New-Jersey-prison-PREGNANT-trans-inmates.html>
- Bryant, Erica. 2022. „Violence, Torture, and Isolation: What It’s Like to Be Trans in Prison“, *Vera*, 2022-11-17. Prieiga internetu: <https://www.vera.org/news/violence-torture-and-isolation-what-its-like-to-be-trans-in-prison>
- Brömdal, Annette; Mullens, Amy B.; Phillips, Tania M.; Gowd, Jeff. 2019. „Experiences of Transgender Prisoners and Their Knowledge, Attitudes, and Practices Regarding Sexual Behaviors and HIV/STIs: A Systematic Review“, *International Journal of Transgenderism* 20 (1): 4–20. <https://doi.org/10.1080/0%2F15532739.2018.1538838>
- Brooks, Libby. 2023. „Trans Inmates with History of Violence against Women to be Mostly Kept out of Female Scottish Jails“, *The Guardian*, 2023-12-05. Prieiga internetu: <https://www.theguardian.com/society/2023/dec/05/trans-inmates-with-history-of-violence-against-women-to-be-mostly-kept-out-of-female-scottish-jails>
- Buchholz, Katharina. 2022. *Transgender People More Often Targeted in Crimes*. Prieiga internetu: <https://www.statista.com/chart/27456/increased-likelihood-of-us-transgender-people-becoming-victims-of-a-crime/>
- Council of Europe. 1987. *European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. ETS 126, 26 November 1987. Prieiga internetu: <https://www.refworld.org/legal/agreements/coe/1987/en/17712>
- Council of Europe. 1950. „Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms“, *Council of Europe Treaty Series 005*. Strasbourg: Council of Europe.
- Council of Europe. 2006. *European Prison Rules*. Strasbourg Cedex: Council of Europe Publishing.
- Council of the European Union. 2019. *Guidelines on EU Policy Towards Third Countries on Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment – 2019 Revision of the Guidelines*. European Union, 16 September 2019.
- CPT/European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or

- Punishment. 2023. *33rd General Report on the CPT's Activities*. Strasbourg Cedex: Council of Europe. Prieiga internetu: <https://rm.coe.int/1680af71cd>
- EŽTT / Europos Žmogaus Teisių Teismas. 2017a. *2017 m. liepos 4 d. byla Aleksandravičius ir kiti prieš Lietuvą (peticijų Nr. 32344/13, 43576/13, 49516/13, 65956/13, 71139/13)*. Prieiga internetu: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-180541%22>
- EŽTT / Europos Žmogaus Teisių Teismas. 2017b. *2017 m. spalio 17 d. byla Stemplys ir Debesys prieš Lietuvą (peticijų Nr. 71024/13, 71974/13)*. Prieiga internetu: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-177663%22>
- Freedman, Rosa; Stock, Kathleen; Sullivan, Alice. 2020. *Evidence and Data on Trans Women's Offending Rates*. Prieiga internetu: <https://committees.parliament.uk/writtenevidence/18973/pdf/>
- Halliday, Josh. 2017. „Transgender Woman Found Dead in Cell at Doncaster Prison“, *The Guardian*, 2017-01-05. Prieiga internetu: <https://www.theguardian.com/society/2017/jan/05/transgender-woman-jenny-swift-found-dead-at-doncaster-prison>.
- Herring, Tiana; Widra, Emily. 2022. *What the Survey of Prison Inmates Tells us about Trans People in State Prison*. Prieiga internetu: https://www.prisonpolicy.org/blog/2022/03/31/transgender_incarceration/.
- Hochdorn, Alexander; Faleiros, Vicente P; Valerio, Paolo; Vitelli, Roberto. 2018. „Narratives of Transgender People Detained in Prison: The Role Played by the Utterances “Not” (as a Feeling of Hetero- and Auto-rejection) and “Exist” (as a Feeling of Hetero- and Auto-acceptance) for the Construction of a Discursive Self. A Suggestion of Goals and Strategies for Psychological Counseling“, *Frontiers in Psychology* 8 (Article 2367): 1–19. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.02367>
- ICJ/International Commission of Jurists. 2007. *Yogyakarta Principles – Principles on the Application of International Human Rights Law in Relation to Sexual Orientation and Gender Identity*. Prieiga internetu: <https://www.refworld.org/legal/resolution/icjurists/2007/en/58135>
- ICJ/International Commission of Jurists. 2017. *The Yogyakarta Principles Plus 10 – Additional Principles and State Obligation on the Application of International Human Rights Law in Relation to Sexual Orientation, Gender Expression and Sex Characteristics to Complement the Yogyakarta Principles*. Prieiga internetu: <https://www.refworld.org/legal/resolution/icjurists/2017/en/122482>
- Jenness, Valerie; Gerlinger, Julie. 2020. „The Feminization of Transgender Women in Prisons for Men: How Prison as a Total Institution Shapes Gender“, *Journal of Contemporary Criminal Justice* 36 (2): 182–205. <https://doi.org/10.1177/1043986219894422>
- Jenness, Valerie; Sexton, Lori; Sumner, Jennifer. 2019. „Sexual Victimization against Transgender Women in Prison: Consent and Coercion in Context“, *Criminology* 57(4): 603–631. <https://doi.org/10.1111/1745-9125.12221>
- Kauno apylinkės teismo Kauno rūmai, byla 2YT-4442-800/2018, „Dėl civilinės būklės akto įrašo pakeitimo“. Prieiga internetu: <https://eteismai.lt/byla/65286184028788/2YT-4442-800/2018?wrd=lyties%20keitimas>
- La Repubblica.it*. 2013. „Transgender del Cie di Via Corelli, Milano, La doppia sofferenza delle trans in carcere“, *La Repubblica*, 2013-08-28. Prieiga internetu: https://inchieste.repubblica.it/it/repubblica/rep-it/2013/08/28/news/sexo_trans_in_carcere_princesa_in_gabbia_di_pietro_prunedu_smeralda_non_sa_chi_sia_fabrizio_de_andr_e_non_ha_mai_visto_-65430608/
- Lapinskaitė, Gabija. 2021. „Siaubingos translyčių asmenų patirtys kalėjimuose: seksualinė prievarta, išnaudojimas, smurtas“, *Kauno žinios*, 2021-01-18. Prieiga internetu: https://kaunozinios.lt/titulinis/siaubingos-translyciu-asmenu-patirtys-kalejimuose-seksualine-prievarta-isnaudojimas-smurtas_125904.html
- LR Konstitucinis Teismas. 1998. *Nutarimas dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai*. Vilnius, 1998 m.

- gruodžio 9 d. Byla Nr. 2/98. Prieiga internetu: <https://lrkt.lt/lt/teismo-aktai/paieska/135/ta385/content>
- LR Seimas. 1998. „Europos konvencija prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą“, *Valstybės žinios*, Nr. 86-2393.
- LR Seimas. 2002. „Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodeksas“, *Valstybės žinios*, 2002, Nr. 73-3084.
- LR Seimas. 2022. „Lietuvos Respublikos suėmimo vykdymo įstatymas“. Nr. XIV-1198, 2022-06-28, paskelbta TAR 2022-07-15.
- LRSKI / Lietuvos Seimo kontrolieriai. 2016–2023. „Nacionalinė kankinimų prevencija“. Prieiga internetu: <https://www.lrski.lt/veiklos-sritys/nacionaline-kankinimu-prevencija-nkp/>
- Maycock, Matthew. 2020. „The Transgender Pains of Imprisonment“, *European Journal of Criminology* 19 (6): 1521–1541. <https://doi.org/10.1177/1477370820984488>
- Modvig, Jens. 2014. „Violence, Sexual Abuse and Torture in Prisons“ in Stefan Enggist, Lars Møller, Gauden Galea and Caroline Udesen (eds.) *Prisons and Health*. Copenhagen: World Health Organization: 19–26.
- NCTE/National Center for Transgender Equality. 2024. *Police, Jails & Prisons*. Prieiga internetu: <https://transequality.org/issues/police-jails-prisons>
- O’Connell, Ciara; Aizpurua, Eva; Rogan, Mary. 2021. „The European Committee for the Prevention of Torture and the Gendered Experience of Imprisonment“, *Crime, Law and Social Change* 75: 445–468. <https://doi.org/10.1007/s10611-021-09938-1>
- Palacios, Lena. 2017. „The Prison Rape Elimination Act and the Limits of Liberal Reform“, *The Gender Policy Report*, 2017-02-17. Prieiga internetu: <https://genderpolicyreport.umn.edu/the-prison-rape-elimination-act-and-the-limits-of-liberal-reform/>
- Phillips, Tania; Brömdal, Annette; Mullens, Amy; Gildersleeve, Jessica; Gow, Jeff. 2020. „“We Don’t Recognize Transsexuals... and We’re Not Going to Treat You”: Cruel and Unusual and the Lived Experiences of Transgender Women in US Prisons“ in Marcus Harmes, Meredith Harmes and Barbara Harmes (eds.) *The Palgrave Handbook of Incarceration in Popular Culture*. Cham: Palgrave Macmillan: 331–360. https://doi.org/10.1007/978-3-030-36059-7_20
- US Congress. 2003. „Prison Rape Elimination Act of 2003“, *Public Law* 108–79–SEPT. 4, 2003. Prieiga internetu: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-108publ79/pdf/PLAW-108publ79.pdf>
- Queensland Corrective Service. 2024. *Transgender Prisoners, Custodial Operations Practice Directive. Version: 08*. Implementation date: 24/07/2024.
- Royal Courts of Justice. 2021. *FDJ, R (On the Application Of) v Secretary of State for Justice (Rev 1) [2021] EWHC 1746 (Admin) (02 July 2021)*. Prieiga internetu: <https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Admin/2021/1746.html>
- Rūkaitė, Kristina. 2024. *Translyčių asmenų reprezentacija Lietuvos žiniasklaidoje. Dvejų metų laikotarpio tendencijos*. Vilnius: Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba. Prieiga internetu: <https://lygybe.lt/wp-content/uploads/2024/05/translyciu-asmenu-representacija-lietuvos-ziniasklaidoje-2024.pdf>
- Sakalauskas, Gintautas; Jarutienė, Liubovė; Kalpokas, Vaidas; Vaičiūnienė, Rūta. 2020. *Kalinimo sąlygos ir kalinių socialinės integracijos prielaidos*. Vilnius: Lietuvos teisės institutas.
- Sevelius, Jae; Jenness, Valerie. 2017. „Challenges and Opportunities for Gender-affirming Healthcare for Transgender Women in Prison“, *International Journal of Prisoner Health* 13 (1): 32–40. <https://doi.org/10.1108/IJPH-08-2016-0046>
- Szuminski, Jessica. 2020. „Behind the Binary Bars: A Critique of Prison Placement Policies for Transgender, Non-Binary, and Gender Non-Conforming Prisoners“, *Minnesota Law Review* 105 (1): 477–526.

- Tamulionytė, Eglė; Žilvinskas, Aivaras. 2019. *Translyčių asmenų padėtis Lietuvoje: nacionalinė apžvalga*. Vilnius: Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba. Prieiga internetu: https://lygybe.lt/data/public/uploads/2019/06/translyciu-asmenu-padetis-lietuvoje_nacionaline-apzvalga.pdf.
- The White House. 2022. „FACT SHEET: Biden-Harris Administration Advances Equality and Visibility for Transgender Americans“, *Statements and Releases*, 2022-03-31. Prieiga internetu: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/03/31/fact-sheet-biden-harris-administration-advances-equality-and-visibility-for-transgender-americans/>
- Times of Malta*. 2018. „Compensation for Transgender Prisoners kept in Male Section Despite living as Women“, *Times of Malta*, 2018-05-29. Prieiga internetu: <https://timesofmalta.com/articles/view/compensation-for-transgender-prisoners-kept-in-male-section-despite.680338>
- UN General Assembly. 2010. *United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-Custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules): Note / by the Secretariat*. A/C.3/65/L.5, 6 October 2010. Prieiga internetu: <https://www.refworld.org/reference/themreport/unga/2010/en/79245>
- UNDP/United Nations Development Programme. 2020. *Mapping of Good Practices for the Management of Transgender Prisoners. Literature Review*. Bangkok: UNDP. Prieiga internetu: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-03/UNDP-TH-the-mapping-of-good-practices-for-the-management-of-transgender-prisoners.pdf>
- UNODC/United Nations Office on Drugs and Crime. 2015. *The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules)*. Vienna; UNODC. Prieiga internetu: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-E-cbook.pdf
- VDU / Vytauto Didžiojo universitetas. 2022. *Universitetai įvairovės link. Tyrimo ataskaita. Lietuvos atvejais*. Kaunas: VDU. Prieiga internetu: <https://www.diversitygroup.lt/wp-content/uploads/2022/06/National-report-LT.pdf>
- Dias Vieira, Adriana; Ciuffoletti, Sofia. 2015. „Reparto D: un tertium genus di detenzione? Case-study sull'incarceramento di persone transgender nel carcere di sollicciano“, *Rassegna penitenziaria e criminologica* 1-2015: 159–207.
- Whittle, Stephen; Turner, Lewis; Al-Alami, Maryam. 2007. „Engendered Penalties: Transgender and Transsexual People's Experiences of Inequality and Discrimination“, *The Equalities Review*. Wetherby: Communities and Local Government Publications. Prieiga internetu: https://www.ilga-europe.org/sites/default/files/trans_country_report_-_engenderedpenalties.pdf
- Winter, Sam; Diamond, Milton; Green, Jamison; Karasic, Dan; Reed, Terry; Whittle, Stephen; Wylie, Kevan. 2016. „Transgender People: Health at the Margins of Society“, *The Lancet* 388 (10042): 390–400. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)00683-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)00683-8)
- Zavidow, Evan. 2016. „Transgender People at Higher Risk for Justice System Involvement“, *Vera*, 2016-05-10. Prieiga internetu: <https://www.vera.org/news/gender-and-justice-in-america/transgender-people-at-higher-risk-for-justice-system-involvement>